

УДК [001.86 : 316.74:7 + 168.552] (100)

Євген Причепій

МНОЖИНИ ЗНАКІВ НА ОБРАЗАХ БОГИНИ-КОСМОСУ ТА КАМ'ЯНИХ ЗНАРЯДДЯХ ПРАЦІ ТРИПІЛЬЦІВ

***Анотація.** Висловлено гіпотезу, згідно з якою множини знаків (палички, шеврони, кружечки) на образах Богині-Космосу пізнього палеоліту позначають тривалість сидеричних циклів Меркурія, Венери, Місяця, Сонця і Марса у певній пропорції й застосовуються до аналізу знаків на знаряддях праці трипільців.*

***Ключові слова:** математичне мислення, археологічний артефакт, сидеричні цикли планет.*

***Анотація.** Излагается гипотеза, согласно которой множества знаков (резь, шевроны, кружочки) на археологических артефактах обозначают длительность*

сидерических циклов Меркурия, Венеры, Луны, Солнца и Марса в определенной пропорции и применяются как ключ к анализу знаков на орудиях труда трипольцев.

Ключевые слова: математическое мышление, археологический артефакт, сидерические циклы планет.

Summary. The author expresses the hypothesis according

Актуальність проблеми. Учені на сьогодні не розгадали таємницю множин знаків на археологічних артефактах. Це стосується як множин знаків, що розміщені на образах, так і знаків на знаряддях праці. Розкриття цієї загадки допоможе збагнути інтелектуальні здатності й духовний світ давніх людей.

Аналіз наукового доробку. Множини знаків на археологічних артефактах вивчали археологи у США (А. Маршак), група вчених у Новосибірську (Б. А. Фролов). Однак вирішальних успіхів у цій галузі не досягнуто.

Метою статті є показ того, що множини знаків на образах Богині та інших образах, що моделюють Космос, можуть слугувати ключем для ідентифікації множин знаків на знаряддях праці.

Виклад основного матеріалу. Стаття розвиває ідеї, започатковані автором у статтях в попередніх числах “Культурологічної думки” (1, 2, 3, 5). Для розуміння наступного матеріалу коротко підсумуємо думки, що в них викладені. На підставі досліджень первісної символіки і народних орнаментів було встановлено, що Космос (і Велику Богиню, яка його втілювала) давні люди уявляли у вигляді семи сфер: підземні води, з якими корелювали ноги Богині, були першою сферою (1 sph — від лат. *sphaera* — сфера), підземелля і відповідно стегна і вульва Богині — 2 sph, гори (і пояс Богині) -3 sph, сфера життя (і живіт Богині) — 4 sph, хмари, грім (і шия Богині) — 5 sph, планети (і голова Богині) — 6 sph, зоряне небо (і коси Богині) — 7 sph. Три парні широкі сфери були жіночими, їх втілювали богині — іпостасі Великої богині, чотири вузькі були чоловічими. Сімом сферам Космосу відповідало сім відомих давнім людям планет: Меркурій (1 sph), Венера (2 sph), Місяць (3 sph), Сонце (4 sph), Марс (5 sph), Юпітер (6 sph), Сатурн (7 sph). Імовірно, боги-планети “керували” відповідними сферами Космосу.

to which sets of signs (sticks, stripes, circles) that are on the pictures of Goddess-Space of the late palaeolith era, render the duration of the sidereal cycles of Mercury, Venus, the Moon, the Sun and Mars reduced in certain proportion.

Key words: mathematical thinking, sets of signs on the archaeological arithmetic, sidereal cycles of planets.

Природа множин знаків. Крім образів і окремих символів, за якими вбачаються сфери Космосу, сфери Тіла Богині чи планети, на археологічних артефактах трапляється дуже багато однакових знаків — крапок, паличок, кружечків, шевронів (мал. 3—6) та ін., які названо множинами знаків. Підхід автора до інтерпретації цих множин знаків зумовлено тим, що вони зображені в семичленних структурах, які можна інтерпретувати як сім планетних сфер або як сім сфер Тіла Богині. Якщо, наприклад, 2 sph була визначена як сфера Венери і вульви Богині, то це означає, що вона могла містити множини знаків, що позначають цикл цієї планети або ж менструальний цикл жінки-богині. Іншими словами, розміщення множин знаків у певних сферах містить підказку щодо їх інтерпретації. Однак множини знаків на археологічних артефактах, за винятком множини з 28 знаків, яка збігається із сидеричним циклом Місяця і фізіологічним циклом жінки, суттєво відрізнялись від тривалості циклів планет у днях.

Порівняння множин — кількості днів у циклах планет і множин знаків на артефактах показало, що останні значно менші від перших. Кількість знаків у множинах на артефактах лише в поодиноких випадках перевищила сто, тоді як кількість днів циклів блукаючих світил, за винятком Місяця і Меркурія (88 днів), сягає далеко за сотню.

Для подолання цієї неузгодженості було висунуто ідею, згідно з якою цикли світил передавалися пропорційно меншими кількостями знаків. Це означає, що один знак множини на артефактах міг передавати певну кількість днів. Один знак, наприклад, міг означати п'ять днів. Однак і такий підхід наразився на певні труднощі.

Дослідження множин знаків на артефактах у кореляції зі сферами, на яких вони (за гіпотезою) були розміщені, показало, що в давніх

людей відсутня єдина пропорція, згідно з якою зменшувались дні циклів світил.

Вивчаючи множини знаків на артефактах порівняно із циклами світил, автор дійшов висновку, що пропорціями (мірилами), згідно з якими позначались (зменшувались) цикли планет, були 5, 7, 8 і 28. (До цього слід додати, що, крім циклів планет, на артефактах фігурувала також множина, що позначала термін вагітності жінки, яку давні люди приймали за 280 днів.)

Те, що саме ці числа були пропорціями (мірилами), за якими зменшували тривалість циклів планет і вагітності жінки, не є випадковим. Це були сакральні числа первісної міфології. 7 — кількість богів (сфер), на яке ділилась Богиня (Космос). Звідси походить рівняння $1=7$, яке означає, що Богиня-Космос (одиниця) складається із семи сфер-богів. Наступне рівняння: $7=8$ зумовлене тим, що сім сфер (богів) утворювали одиницю — Богиню-Космос (восьмий член). Отже, де є сім богів, там присутня і Велика Богиня, що втілює Космос. Звідси висновується, що одиниця може дорівнювати і вісімці ($1=8$).

Зменшення днів циклів у пропорції $1=28$ зумовлено тим, що для давніх людей $7=28$. Логіка тут така: семичленний Космос включає три жіночі сфери-богині (2, 4, 6 sph), які аналогічно Великій Богині поділялися на сімки/вісімки. Внаслідок цього семичленний Космос набував вигляду: $1+8+1+8+1+8+1=28$. (Докладніше про це див.: 6). Звідси висновок, що Богиня (одиниця) втілювала 28-членний Космос, тобто $1=28$.

Осібнo від 7, 8 і 28 знаходилась п'ятірка, яка також з давніх часів широко використовувалась як пропорція для скорочення циклів. Вибір п'ятірки зумовлено тим, що 1 (рука) складалась із 5 пальців ($1=5$), внаслідок чого одиниця могла заступати п'ятірку. На користь п'ятірки свідчить й те, що пальці як мірило завжди були "під рукою". Мабуть, тому рука з п'ятьма пальцями була сакралізована. Вона стала символом бога 1 sph (бога ніг і кінців рук). Це єдине мірило, яке пов'язане з богом, а не Богинею.

Пропорціями (мірилами), згідно з якими давні люди скорочували великі множини днів

циклів, були числа, які походили з пантеону богів. Це були загальновідомі та, очевидно, сакральні числа.

Множини циклів планет. Серед множин знаків, що трапляються на археологічних артефактах, можна вирізнити дві групи. Одні множини стосуються циклів планет, інші — Богині-жінки. Множинами знаків, на мою думку, позначались цикли Місяця, Сонця, Венери, Меркурія і, можливо, Марса. Цикли Юпітера і Сатурна через значну їх тривалість, наймовірніше, не фіксувались на артефактах.

Враховуючи пропорції, згідно з якими скорочувались цикли планет, а також розміщення множин на відповідних сферах Космосу і Тіла Богині, в попередніх статтях [див. 5, 6] удалось ідентифікувати такі множини: 28 — цикл Місяця, 52 — цикл Сонця ($52 \times 7 = 364$); 73 — цикл Сонця ($73 \times 5 = 365$), 13 — річний цикл Місяця ($13 \times 28 = 364$) і цикл Сонця. Ця остання множина завжди міститься на 3 sph — сфері Місяця.

Дещо складніше ідентифікуються множини інших планет. Це зумовлене тим, що цим планетам притаманні сидеричні й синодичні цикли. Під синодичним періодом астрономи розуміють проміжок часу, протягом якого планета при спостереженні з Землі здійснює один повний оберт навколо Сонця. Це проміжок часу, який фіксується спостерігачем із Землі, яка, своєю чергою, рухається навколо Сонця.

Під сидеричним періодом розуміють проміжок часу, протягом якого планета здійснює один оберт навколо Сонця по своїй орбіті, якщо б спостерігач був на Сонці. Однак визначити цей час, знаходячись на планеті Земля, яка також рухається навколо Сонця, досить складно. Вважається, що до Коперніка (XVI ст.) люди могли мати уявлення лише про синодичні цикли. Проте є відомості, що давньоіндійські й давньокитайські астрономи іще до нової ери оперували сидеричними циклами блукаючих світил.

Багато фактів дають підставу вважати, що і люди верхнього палеоліту в множинах фіксували саме величини сидеричних, а не синодичних циклів планет, тобто циклів, які візуально не дані. В кожному разі множини знаків, які корелюють зі сферами Венери, Меркурія

і, ймовірно, Марса, узгоджуються із сидеричними, а не синодичними величинами циклів. Подальший аналіз засновано на припущенні, що за множинами знаків, які співвідносяться із цими світилами, приховано саме сидеричні цикли. Цикл Меркурія (88 днів), згідно з гіпотезою, виражався множинами — 3 ($28 \times 3 = 84$), 11 ($11 \times 8 = 88$), 17 ($17 \times 5 = 85$). Цикл Венери (224 дні) позначався множиною з 32 знаків: ($32 \times 7 = 224$). Щодо циклу Марса (683 дні), то є сумніви в тому, що він взагалі представлений у множинах. При поділі його на 28 отримуємо число, близьке до 24. Ця множина трапляється досить часто, але вона не корелюється зі сферою Марса у структурі семи сфер. Із цією сферою швидше пов'язана множина з 48 знаків, яку отримуємо від поділу циклу днів Марса на 14 (дві сімки). 48 і було прийнято за множину, що стосується Марса. Отже, множини з 3, 11, 17, 32, 48 знаків, які часто спостерігаються на артефактах, згідно із запропонованою гіпотезою, позначають сидеричні цикли Меркурія, Венери і, ймовірно, Марса. Зауважимо, що ці множини не мають тієї достовірності, яка притаманна множинам, що виражають цикли Місяця і Сонця.

Таким чином, множини з 13, 28, 52, 72 і 73 знаків, які чітко ідентифікуються, можна доповнити множинами з 3, 11, 17, 32, 48.

Множини, пов'язані з жінкою-богинею. Крім множин, що фіксують величини планетних циклів, існує ще один тип множин, який стосується богинь. До цього типу віднесено множини з 14, 28, 21, 56 і 40 знаків. Множину з 40 знаків можна однозначно пов'язати із циклом вагітності — $40 \times 7 = 280$. (Тривалість вагітності давні люди визначали терміном у 280 днів, про що свідчить і відомий мізинський орнамент, на якому міститься п'ять рядів по 56 шевронів). Множина 40 у трипільців досить часто розміщена в 2 sph, в якій містилась і множина з 28 знаків, що позначала менструальний цикл.

Складніше визначити, що приховують множини з 14, 21 і 56 знаків, які часто зображались на фігурках богинь, хоча трапляються й поза фігурками. З міфологій відомо, що богині, які можна розглядати як прототипи богинь 2, 4, і 6 sph, відрізнялись за віком: богиня 2 sph (напри-

клад Інанна) уявлялась юною богинею, богиня 4 sph — жінкою зрілого віку (віку дітонародження) і богиня 6 sph — старою жінкою після менопаузи. (Вікова відмінність цих богинь, очевидно, зумовлена тим, що сімка богів моделювалась згідно з місячним циклом, в якому богиня 2 sph — половина молодого місяця, 4 sph — повний місяць і 6 sph — половина спадного місяця).

Деякі факти дають підставу вважати, що множина 14 є множиною богині 2 sph, множина 28 — богині 4 sph, множина 21 — богині 6 sph. Множина 56 стосувалась богині 4 sph, або Великої Богині. Вона позначала двійку грудей. Згідно з поглядами давніх людей, кожна з грудей була богинею, і як богиня вона втілювала множину 28, звідси $28 \times 2 = 56$. (У трипільців іноді в одному овалі зображені дві богині, Це і є множина 56).

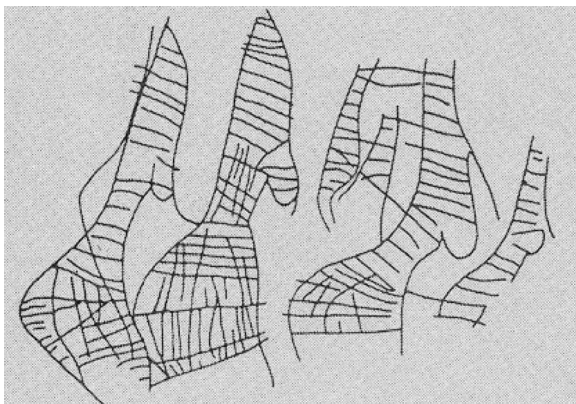
Якщо розмішувати богинь відповідно до сімки місячного циклу, то за ними мали б закріплюватись такі множини (днів): 2 sph — 7; 4 sph — 14; 6 sph — 21. І можливо Велика Богиня — 28. Це сімки днів чотирьох фаз Місяця, з якими співвідносили четвірку богинь. За такого розміщення маємо лише одну збіжність: богині 6 sph відповідає множина 21. Можна навести факти, що свідчать про збіжність множини з 21 знака з богинею 6 sph. Так, ця множина у вигляді семичленної структури (4-2-4-1-4-2-4), що в сумі дає 21, розміщена на умовній голові жіночої фігурки з Межиріч [див. 3, мал. 8]. До речі, ця богиня означає голову і очі. Звідси, яким би це парадоксальним не здалося, від її множини 21 походить "очко" (21) в картах Таро.

Якщо з множиною 21 ситуація більш зрозуміла, то інші виділені множини не узгоджуються з множинами місячного циклу. Однак вони чудово вписуються у цикл із двох місяців (56). За такої умови богиня 2 sph співвідноситься з числом 14, 4 sph — 28, Велика Богиня — 56. Можливо, в такий спосіб передавались вікові зміни організму жінки? В такому випадку множина 14, яка співвідноситься з молодою богинею, фіксує статеву зрілість, 28 — період розквіту функції дітонародження, а 56, ймовірно, крайню межу життя жінки(?). Логіка прив'язки за-

значених множин до цих богинь не до кінця зрозуміла, але сама прив'язка підтверджується багатьма фактами.

Той факт, що множини 14, 21, 28, 56 часто трапляються на жіночих фігурках, свідчить про їх важливу роль у первісній міфології. Як приклад розглянемо множини на образах богинь з Верхнього Рейну, ФРН, 10 тис. р. до н. е. (мал. 1). На мій погляд, на ньому зображено п'ять фігурок. Три більші фігурки — з чіткими жіночими ознаками (великі груди, широкі стегна). Права з цих богинь несе на плечах дитину (прив'язана біля шиї і нижче грудей), з правого боку від неї знаходиться менша жіноча фігурка (підкреслені груди), що з'єднана з нею. На всіх фігурках нанесені лінії, які, очевидно, слугують множинами, що відрізняють одну богиню від іншої.

Розглянемо множини ліній на фігурках. На найменшій жіночій фігурці, якщо врахувати дві лінії, що утворюють груди, — ліній 14 або 15. На копії цього малюнка [Семенов, с. 38] їх 14. Є підстави вважати, що їх таки 14. На богині, що несе дитину і веде дівчинку, нанесено горизонтальних ліній — 24 (про цю множину йтиметься далі) і вертикальних (на стегнах) — 4. Разом — 28. Таким чином, якщо рухатись з правого боку вліво, то множини ліній 14 і 28 позначатимуть богинь 2 і 4 sph. Дитина за плечима богині не містить статевих ознак, однак на ній є множина ліній. На самій дитині їх 12 чи 13 і на умовній сумці, до якої вона прикріплена, — 5 або 6. Разом їх 17, 18 або 19. Дві перші множини збігаються з 1 sph за мірила 5 ($17 \times 5 = 85$; $18 \times 5 = 90$). Насправді цикл Меркурія — 88). Якщо врахувати, що

Мал. 1

Меркурій в контексті сімки фігурує як наймолодший бог, а також взяти до уваги ці позначки, то є всі підстави ототожнити дитину за плечима богині 4 sph з богом 1 sph.

Наступна жіноча фігурка містить найбільше знаків. Горизонтальних ліній, як і в попередньої богині, 24. Вертикальні порахувати важко. Їх кількість близько 32 (число циклу Венери). Разом $24 + 32 = 56$. Ця множина співвідноситься з Великою Богинею. Зображення Великої Богині поруч із богинею 4 sph пояснюється тим, що їх часто вміщували в одній сфері — сфері життя (сфер сім, а богів вісім!).

Якщо двох попередніх богинь можна ідентифікувати як богиню 4 sph і Велику Богиню, то наступна (крайня ліва фігурка) є богинею 6 sph і має містити 21 знак. Угорі до умовного пояса (дві близько зображені горизонтальні лінії вище стегон) на фігурці міститься 14 горизонтальних ліній. Далі, якщо рахувати довгі лінії (включно з лініями пояса), що прилягають до правої лінії контуру фігурки, отримаємо число 7, яке разом з 14 дає 21. Нижче до цієї ж лінії контуру прилягає ще 3 коротких лінії, які в сумі з 21 дають 24. Число 21 можна отримати й іншим способом. Внизу до пояса прилягає п'ять вертикальних ліній, які разом з двома лініями пояса дають число 7. Отже, $14 + 7 = 21$.

Якщо обрати цей останній варіант (п'ять вертикальних ліній нижче пояса), то всі останні лінії нижче пояса — 17. Ця множина в сумі з 21 і двома короткими лініями на грудях, які раніше не рахувались, дає сакральну множину 40 (термін вагітності жінки).

Таким чином, на фігурках богинь (мал. 1) можна виокремити множини з 14, 28, 56, 21 і 40 знаків. Крім них, простежуються також множини 32 (двічі) і 24 (тричі).

Множина з 24 знаків досить часто трапляється на фігурках богинь. Вона мовби прив'язується до 2 sph і міститься поруч з множинами 28, 32, 40, але чітко ідентифікувати її достатніх підстав немає. Це може бути і цикл Марса (при діленні на 28), але в такому випадку множина не узгоджується з 2 sph, на якій вона розміщується. Можливо, за аналогією з $7 \times 3 = 21$ сформувалась множина $8 \times 3 = 24$, оскільки в давніх людей $7 = 8$ і замість 7×3 мог-

ло бути 8×3 . Але тоді вона, як і множина 21, повинна належати до 6 sph , а не 2 sph . Хоч там як, а множина з 24 знаків не ідентифікована.

Крім відзначених на артефактах, повторюються (часто спостерігаються) й інші множини знаків, які не підпадають під запропоновані схеми, тобто не ідентифікуються ні з циклами світил, ні з числами жінки-богині. Такими є множини 16, 64, 84, 88. Дві останні множини можуть стосуватися сидеричного циклу Меркурія (88). Хоча не виключається й інше джерело цих множин: богиня, згідно з праміфом, ототожнювалася з 7 і 28. Звідси $7=28$. І якщо в структурі Космосу жіночі сфери замінити множиною 28, то отримаємо — $1+28+1+28+1+28+1=88$, тобто 88-членну структуру Космосу. Якщо ж з цієї множини виключити чотирьох богів (богів часто не брали до уваги), отримаємо множину 84 (84-членну структуру). Цілком ймовірно, що в множинах 88 і 84 маємо справу зі збіжністю циклу Меркурія (88) і 88-членної структури Космосу.

Стосовно множини 64, яка часто трапляється на знаряддях праці, у мене є припущення, що її виникнення зумовлене наступною логікою. Оскільки $7=8$, то $28=32$ (чотири сімки множини 28 стають вісімками, що дає 32). В такому випадку число двох богинь (56) стає числом 64 (сімки числа 56 стають вісімками $8 \times 8=64$). Якщо пристати на таку логіку, то число 64 поряд з числом 56 пов'язане з Великою Богинею. Множину 16 є підстави пов'язувати з богинею грудей (4 sph). Двійка грудей — це дві богині, з'єднані в одну сферу, що дає множину $56=(28 \times 2)$. З іншого боку, двійка грудей — це 16 богів, оскільки сфера богині складається з восьми богів. Якщо одна богиня складається з вісімки, то дві — втілюватимуть 16 богів. Аргументом на користь такої гіпотези є те, що 4 sph — це сфера життя, живота Богині і Сонця, а сферу Сонця часто позначали множиною з 16 знаків.

Усі розглянуті вище множини я назвав сакральними в тому сенсі, що вони задіяні в первісній міфології (праміфі). Мабуть, і в свідомості давніх людей вони функціонували в такому статусі.

Слід однак зазначити, що поряд з розглянутими спостерігається іще багато множин, які не

збігаються з розглянутими, тобто не ідентифікуються. Причини тут можуть бути різні. По-перше, не всі таємниці праміфу осягнуто. По-друге, досить часто трапляються помилки при відтворенні множин знаків на малюнках (різні автори іноді дають різну їх кількість), що утруднює їх ідентифікацію. По-третє, як буде показано далі, давні математики використовували допоміжні множини, які, не будучи сакральними, використовувались в операціях переходу від однієї сакральної множини до іншої. Однак стабільна повторюваність на археологічних артефактах (і орнаментах) множин, які було названо сакральними, вочевидь виходить за межі випадковості. Отже, вони заслуговують на увагу дослідників, навіть якщо не погоджуватися із запропонованим тлумаченням.

Підсумок сакральних множин. Ряд множин, які було віднесено до розряду сакральних, має такий вигляд:

3 — три знаки можуть передавати цикл Меркурія ($28 \times 3=84$);

4 — використовується як допоміжна множина: за наявності множини з 56 знаків вона може означати множник для отримання циклу Венери ($56 \times 4=224$);

5 — використовується як множник при множині з 56 знаків на позначення циклу вагітності ($56 \times 5=280$); у кількох випадках було зафіксовано прив'язку п'яти знаків до сфери Меркурія. Можливо, це пояснюється тим, що Меркурія втілювали ноги (або руки) з п'ятьма пальцями;

7 і 8 — множини (менших) богів, на які могла розпадатись богиня;

10 — множина з 10 знаків на животі богині могла позначати цикл вагітності ($28 \times 10=280$);

11 — цикл Меркурія ($11 \times 8=88$);

12 — ймовірно, пізніше (після праміфу?) $13 \times 28=364$ замінили на $12 \times 30=360$.

13 — множина, яка чітко пов'язується з богом 3 sph (одна з опорних множин при визначенні структури сфер Космосу), означає річний цикл Місяця: $13 \times 28=364$;

16 — множина, що, ймовірно, позначає $2 \times 8=16$ богів двійки грудей і пов'язана з Сонцем;

17 — множина, що іноді позначає цикл Меркурія ($17 \times 5=85$);

21 — множина, що однозначно ідентифікується з богинею 6 sph;

24 — широко вживана множина, пов'язана з богинею 2 sph, не ідентифікована;

28 — сакральна множина, що належить до сімки (28, 32, 40, 52, 56, 73, 88) найбільш уживаних множин. Можливо, найбільш уживана множина. Означає сидеричний цикл Місяця і менструальний цикл жінки-богині;

32 — множина, що, за мою гіпотезою, фіксує сидеричний цикл Венери ($32 \times 7 = 224$), одна з найбільш уживаних множин;

40 — множина, що позначає цикл вагітності ($40 \times 7 = 280$), одна з найбільш уживаних множин;

48 — множина, що, ймовірно, позначає цикл Марса ($48 \times 14 = 672$), насправді 683;

52 — множина, що позначає річний цикл Сонця ($52 \times 7 = 364$) або ж великий (річний) цикл Місяця ($28 \times 13 = 364$), одна з найбільш уживаних множин;

56 — одна з найважливіших сакральних множин. Означала двох богинь (двійку грудей) або богиню 4 sph і Велику Богиню, що позначались в одній сфері.

Часто поруч з нею містились множини з 4 і 5 знаків, які фігурували як множники ($56 \times 4 = 224$; $56 \times 5 = 280$). Так позначались цикли Венери і вагітності;

72/73 — множина, що позначає річний цикл Сонця ($72 \times 5 = 360$; $73 \times 5 = 365$); одна з найбільш уживаних множин;

84/88 — множина, що позначає сидеричний цикл Меркурія або 84/88-членну структуру Космосу;

112 — множина, що позначає половину циклу Венери ($112 \times 2 = 224$);

Більшість із сакральних множин первісної символіки можна вибудувати в ряд, взявши за кратне **4**: **4** — кількість богинь (богів); **8** — число пантеону; **16, 24, 28, 32, 40, 48, 52, 56, 72(73), 84, 88**. Деякі з цих множин належать до ряду, в якому за кратне можна взяти **8**: **8, 16, 24, 32, 40, 48, 56, 72, 88**. На мій погляд, саме ця кратність четвірці і вісімці могла стати основою формування чотири/восьмичленних (квадратних) орнаментів на зразок мандали. Вони, до речі, лежать і в основі множин знаків карт Таро.

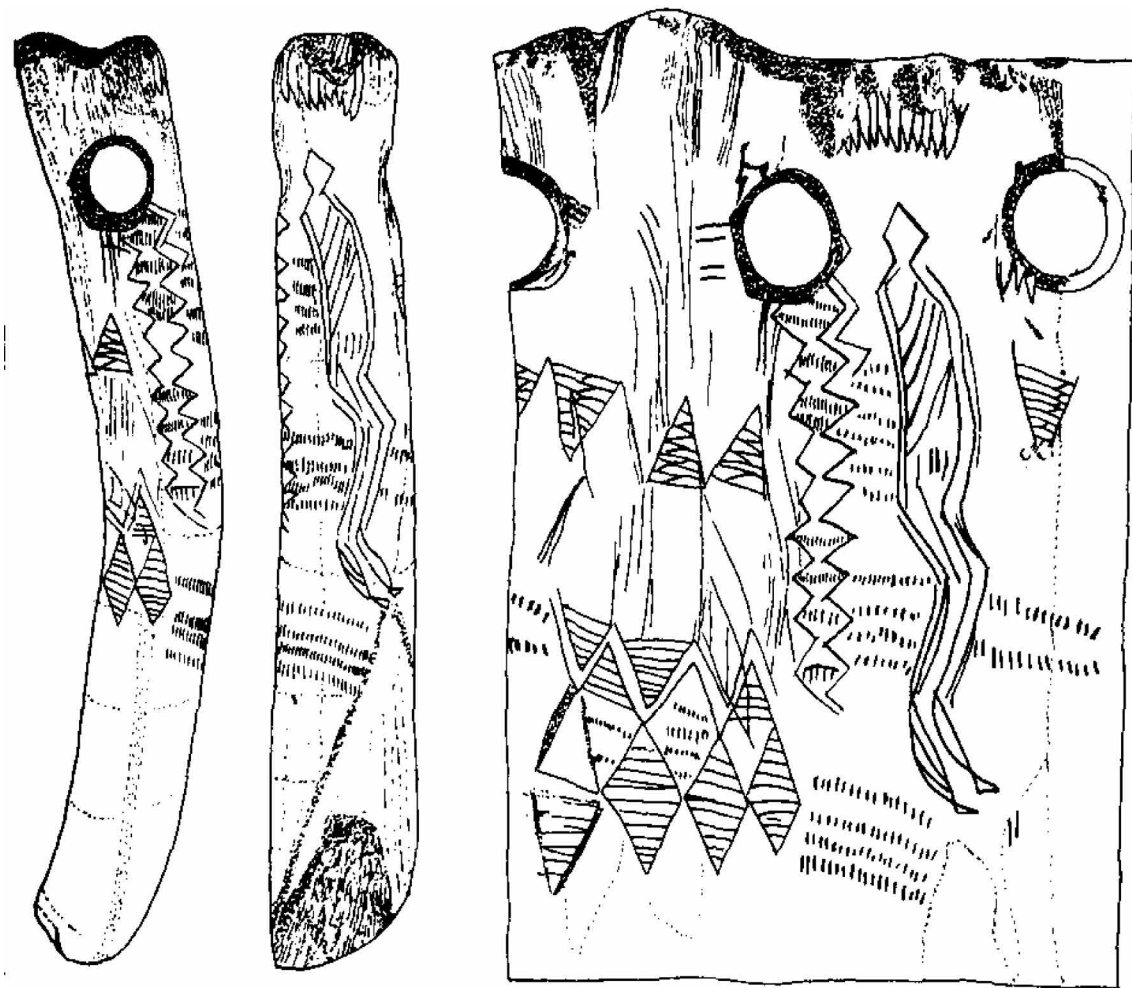
Множини знаків на артефактах палеоліту і мезоліту. Перевіримо запропоновану концепцію на прикладах множин знаків на артефактах палеоліту і мезоліту, на яких можна простежити кореляцію сфер і множин знаків.

На рогові оленя (*мал. 2, мезоліт, Данія*) вигравіювано малюнок, що, на мою думку, можна інтерпретувати як семи/двадцятивосьмичленну структуру Космосу (докладніше про 28-членні структури Космосу див.: 6). Як уже було зазначено, 28-членна структура Космосу виникає на основі семичленної. Кожна з трьох богинь сімки Космосу, будучи подобою (іпостассю) Великої Богині, могла ділитись на свою малу сімку/вісімку, внаслідок чого Космос набував вигляду: $1+7(8)+1+7(8)=1+7(8)=1=28$.

Під цим кутом зору малюнок постає як зображення трьох богинь. Антропоморфна фігурка з головою у вигляді ромба, очевидно, є богинею 4 sph. Антропоморфність є ознакою богині 4 sph, яка вирізняє її (і Велику богиню) — поміж інших богинь. Богинею неба (6 sph), очевидно, є умовна фігурка з головою у вигляді діри (круга!) і ланцюжка ромбів, що спускаються від неї вниз. Між головою і ланцюжком ромбів містяться умовні руки. Просвердлена діра (умовне око) — беззаперечний символ богині неба (6 sph Космосу), а ланцюжок ромбів — символ сімки планетних сфер. Богинею 2 sph, ймовірно, є горизонтальний ланцюжок ромбів, розташований внизу з лівого боку малюнка. А саме — три середні ромби (жіночі сфери), на двох з яких містяться множини знаків у вигляді паличок. Очевидно, горизонтальність підкреслює те, що вони позначають богиню 2 sph (сиру землю). (Богині 2 і 6 sph часто зображались однаковими символами, в цьому випадку ними є ланцюжки ромбів: богиня 6 sph зображена у вигляді вертикального ланцюжка, а богиня 2 sph — горизонтального)

Антропоморфна фігурка не поділена на меншу сімку, хоча можливо, дві ноги-трикутники і голова-ромб фігурують як три богині малої сімки цієї богині.

Важче визначитися із символами богів. Зигзагоподібна смуга (дві ламані лінії) над ромбами 2 sph, між колінами якої нанесені горизонтальні ряди ліній, найімовірніше,

Мал. 2

є богом 3 sph. Такий зигзаг — символ гір і проваль. Зубці (символ бога), розміщені над умовною головою богині 6 sph (над дірою), можна ідентифікувати з богом зоряного неба (7 sph Космосу). Їх кількість 12 або, найімовірніше, 13. (У сфері бога 7 sph могли позначатись знаки Зодіака, яких в давні часи було 13).

Зображення моделює не семичленну, а 28-членну структуру Космосу, оскільки богиня неба розпалась на свою сімку планет і богиню 2 sph, зображену трьома ромбами. Однак 28-членна структура не чітко виражена, ми можемо здогадуватись про неї лише на підставі наявної в нас схеми.

Малюнок містить множини знаків у ромбах богині неба і богині землі, а також кілька груп знаків навколо богині 4 sph — сфери життя. Обираючи за основу 28-членну струк-

туру Космосу і кореляцію множин знаків з певними сферами, спробуємо ідентифікувати ці множини.

У центральному ромбі богині 2 sph розміщено 28 знаків. У ромбі зліва від нього міститься приблизно 14 знаків. Це цілком узгоджується із запропонованою концепцією, згідно з якою множини 14 і 28 належать до 2 sph.

Під ногами богині 4 sph нанесено чотири групи знаків — 16, 18, 19, 18. Ці множини не належать до розряду сакральних. Але разом вони утворюють множину 71, яка разом з двома дещо більшими за розміром паличками, розміщеними біля ніг богині, утворює сакральну множину 73 ($16+18+19+18+2=73$).

Аналіз способу, яким давні люди ділили множини на підмножини (групи), привів до висновку, що цей поділ був не випадковий.

Підмножини добирались таким чином, щоб їх комбінації давали сакральні множини. Тому можна припустити, що ці підмножини передбачали також комбінацію $18+18+16=52$. Множина 73, якою позначали сонячний цикл ($75 \times 5 = 365$), розміщена біля богині 4 sph не випадково. Солярний цикл відносили до 4 sph.

З правого боку біля колін богині розташовані дві групи (ряди) знаків. Нижня містить 14, верхня — 13. Остання група прилягає до зигзага, який було ідентифіковано як символ бога 3 sph. 13 є стабільною множиною, що часто трапляється на 3 sph і означає 13 циклів 28-денного місяця в році ($28 \times 13 = 364$).

Множина з 14 знаків, яку було визначено як сакральну, в описаному контексті не ідентифікується (незрозуміло із чим її пов'язати).

Значний інтерес становлять знаки в ланцюжку ромбів богині 6 sph. Оскільки вони позначають планетні сфери, то множини знаків, що містяться в ромбах-сферах, логічно було б співвідносити з циклами відповідних планет.

У найнижчому ромбі міститься “гребінець”, який нараховує п'ять зубців. “Гребінець” є символом Меркурія (тороки, гребінець, тризуб, ймовірно, символізують цівки дощу, води). На ідентифікацію з Меркурієм вказує і розташування символу в найнижчому ромбі. Множина 5 (зубців) може позначати бога 1 sph, оскільки він є богом ніг. Імовірно, вона означає 5 пальців.

Вище розташовані три ромби, заповнені множинами з 6, 13, 13 знаків, які в сумі дають число 32. І місце розташування, і кількість знаків вказують на те, що це сфера Венери. Те, що знаки розміщені в трьох ромбах, може свідчити або про поділ богині 2 sph на меншу трійку богинь, або про те, що три ромби були потрібні для заповнення відповідної множини знаків.

Ще вище розташовані два незаповнені ромби. За логікою, вони мали б належати богу 3 sph і богині 4 sph (місячний і сонячний цикли). Імовірно, ці ромби залишені порожніми тому, що їх множини (13 і 73) зображені нижче (в третій і четвертій сферах Космосу).

Вищі три ромби заповнені множиною, кількість знаків якої ($8+11+9+13+7?$) при-

близно дорівнює 48. Імовірно, вони позначають цикл Марса. (З підмножин можна утворити такі сакральні множини: $11+13=24$; $11+9+8=28$; $7+9+11+13=40$). Однак ці припущення приблизні, оскільки вихідні групи знаків визначаються не зовсім чітко.

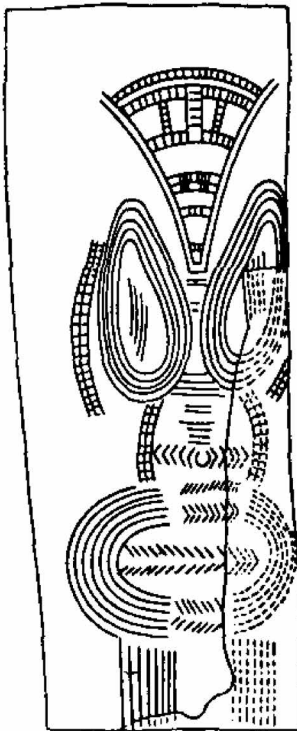
Між ромбами з 48 знаків і богинею 4 sph (на рівні її живота) розміщена множина з 39 знаків ($5+7+10+7+6+4$). Загалом, їх мало бути 40, і їх розміщення на рівні живота богині 4 sph, де, зазвичай проставляли термін вагітності ($40 \times 7 = 280$), є аргументом на користь цієї множини. Іншим аргументом на користь 40 знаків є їх сусідство з множиною 48. У сумі 40 і 48 дають 88 — множину, що позначає цикл Меркурія.

Позаду ніг богині 4 sph розміщена множина з 41 знака ($8+10+9+14$). Сама собою ця множина не належить до розряду сакральних. Однак разом із множиною 32, яка міститься поряд у сфері Венери, вона утворює множину 73. У цьому випадку, на мою думку, множина 41 є допоміжною, за допомогою якої поєднуються сакральні множини 32 і 73. Крім того, слід зазначити, що підмножини множини 41 за можливих комбінацій утворюють такі сакральні множини: $10+14=24$; $10+14+8=32$.

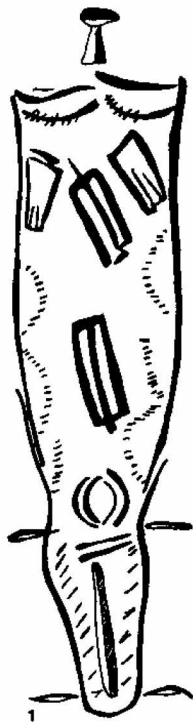
Розглянутий матеріал є показовим для тлумачення семантики ромба. На рисунку ромб фігурує як символ усіх трьох богинь, є, отже, “жіночим” символом. Однак він міг використовуватися і на позначення богів-чоловіків. Так, на рисунку всі небесні сфери (і чоловічі, й жіночі) позначені ромбами (вертикальним ланцюжком ромбів). Це пояснюється тим, що найзагальнішим значенням ромба (круга, овала) є сфера, орбіта планети-бога, “дім” бога, богиня, бог.

Образ Богині (мал. 3), вигравіюваний на кістці мамонта (20 тис. р. до н. е., Моравія), демонструє поділ на сфери і містить множини знаків. Втрачено частину артефакта зі знаками, що утруднює їх інтерпретацію.

На малюнку Велика Богиня-Космос складається із семи сфер: 1 sph — вертикальній лінії внизу (ноги, підземні води, Меркурій); 2 sph — еліпс із семи ліній (сідниця і вульва, сира земля, Венера); 3 sph — межа між сферою вульви і животом — на якій розмі-

Мал. 3

Мал. 4

щені кількісні знаки (пояс, гори, Місяць); 4 sph — еліпс внизу і два умовні еліпси вище (живіт і груди, сфера життя, Сонце); 5 sph — простір між трикутником-головою і лінією, що її обводить з обох боків (шия, піднебесся, Марс); 6 sph — трикутник без найвищої дуги (голова, планетні сфери, Юпітер); 7 sph — найвища дуга (коси богині, зоряне небо, Сатурн).

2, 4, 6 sph поділені на малі сімки, що свідчить про те, що Богиня втілює 28-членну структуру Космосу.

2 sph, позначена сімома еліпсами, які, очевидно, виражають сім малих сфер цієї богині. Множинами знаків сфери є три групи шевронів: дві менші розташовані на лініях еліпсів, одна більша — на середині. На жаль, частина знаків втрачена. Залишилось: унизу — 7, згори — 7, посередині — 11. Розташування знаків у сфері вувли вказує на те, що це має бути місячний цикл (28). Про це свідчать і множини із семи шевронів внизу і вгорі. Очевидно, знаки утворювали групи 7-14-7. (На мою думку, реставратор не зовсім коректно відтворив знаки втраченого фрагмента). Якщо

прийняти пропоноване відтворення знаків, то в 2 sph міститься множина з 28 шевронів. Як окрему множину можна розглядати 14 шевронів у центрі. Ця множина є складовою першою. Множини 28 і 14 в 2 sph були і на попередньому малюнку.

На 3 sph залишилось 7 знаків (реставратор додав ще 5, що дало 12). З огляду на місце розташування знаків (3 sph), можна впевнено констатувати, що їх мало бути 13. Ними позначали річний цикл Місяця ($13 \times 28 = 364$).

4 sph представлена малою сімкою — трійкою богинь (еліпси живота і двох грудей) і четвіркою богів (драбинки — дві навколо живота і дві у вигляді рук). Порядок розташування еліпсів і драбинок вказує в них семичленну структуру, в якій еліпси є богинями, а драбинки — богами.

Множинами знаків цієї сфери є група шевронів на животі й палички на животі і грудях. Шевронів на животі зліва від пупця (центра Космосу) — 5. Логічно припустити, що ця сама кількість їх була і з правого боку. 10 шевронів на животі слід розуміти як термін вагітності: $28 \times 10 = 280$. Очевидно, число 28, розміщене у сфері вувли, слугувало множником до чисел 13 (3 sph) і 10 (4 sph) для отримання річного циклу ($28 \times 13 = 364$) і терміну вагітності ($28 \times 10 = 280$). Не виключається ще одна сакральна множина, отримана в такий самий спосіб. Якщо на правій груді, подібно до лівої, розміщено чотири знаки, то $28 \times 8 = 224$ (цикл Венери).

Крім зазначених множин, на животі і між грудьми міститься ще 14 паличок. Їх призначення стає зрозумілим, коли підсумувати всю кількість знаків: $28 + 13 + 10 + 14 + 8$ (знаки на грудях) = 73 — сакральна множина, що позначає сонячний цикл. (Такий підсумок усіх знаків для отримання множини 73 ми спостерігатимемо не раз).

Драбинки складаються зі знаків, які також можуть містити кількісну інформацію. Кількість віконць на лівій, що оконтурює живіт, — $8 \times 2 = 16$, на умовній руці — $20 \times 2 = 40$. Драбинка зображена з трьома, а не двома (як завжди) поздовжніми лініями. Очевидно, це зумовлено тим, що кількість квадратиків потрібно подвоювати, щоб отримати

40 — множину, що позначає термін вагітності ($40 \times 7 = 280$). Крім того, $40 + 16 = 56$ — сакральна множина. Якщо ж розглядати віконця без середньої лінії (нерозділеними), то вони дають число $20 + 8 = 28$. Повторення однієї величини різними множинами часто практикувалось давніми людьми.

Голова Богині символізує планетні сфери (6 sph Космосу) і зоряне небо (7 sph Космосу). Вони позначені смугами у вигляді дуг. Якщо керуватись усталеною традицією, згідно з якою вужчі сфери належать богам, а ширші — богиням, то найнижча вузька смуга зі знаками на ній символізує бога 1 sph, ширша порожня смуга над нею — богиню 2 sph (Венеру), наступна вузька смуга зі знаками — бога 3 sph, порожня широка смуга — богиню 4 sph, дві смуги зі знаками — 5 sph. Ця сфера нерідко позначалася двома рядами знаків, очевидно, в такий спосіб підкреслювалось те, що цей бог наймогутніший серед богів-чоловіків.

Широка порожня смуга, розташована вище, належить богині 6 sph, і умовна корона — конструкція з двох дуг, сполучених трьома вертикальними лініями, символізує бога 7 sph — планету Сатурн. Символом цього бога є вінок (корона). Саме слово “корона”, ймовірно, походить від Кроноса — грецького імені Сатурна.

Вузька порожня смуга над короною, ймовірно, символізує богиню Неба — восьмий член 6 sph Космосу. Над нею зображена вузька дуга зі знаками, яка, згідно з концепцією, позначає бога 7 sph — зоряне небо. На жаль, інформація, що міститься на дугах-сферах, інтерпретується важко. Впевнено можна зазначити лише те, що на найвищій дузі міститься 21 “віконечко”. Це — множина Богині неба (6 sph). І хоча вона міститься не на її сфері, а на сфері зоряного неба, її впевнено можна співвіднести із цією Богинею. Давні люди не завжди строго дотримувались правила поєднання знаків з відповідними сферами.

Таким чином, на цьому артефакті зафіксовано множини (28, 13, 10×28 , 16, 21, 40, 56, 73), що позначають величини циклів планет і жінки.

На зображенні Богині з півдня Франції (мал. 4, *півній Мадлен, Дордонь*) міститься де-

кілька множин знаків. Фігура жінки передана досить схематично. Мабуть, давній художник прагнув виразити ідею сфер і сакральних чисел. Овальна форма 1 sph — ніг (Меркурія), ймовірно, відтворює ідею циклу планети. Очевидно, це виражає і множина 11 з лівого боку овалу ($11 \times 8 = 88$). Не виключено, що вісім знаків з правого боку слугують як множник, хоча вони можуть символізувати і вісімку богів — повний пантеон давніх людей.

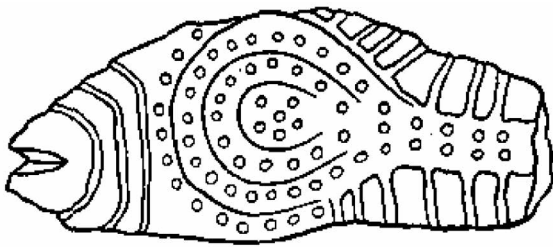
2 sph — вульва, передана еліпсом із чотирьох дуг. Символ бога 3 sph відсутній. На місці пупця (4 sph) зображено прямокутник з лінією посередині. Між вульвою і цим прямокутником з правого боку розміщено групу знаків у вигляді дуги. Їх кількість — 13. Це сакральна множина 3 sph.

У верхній частині фігури (в ділянці умовних грудей) розміщено іще три прямокутники, один з яких (центральний) аналогічний символу на пупцю. Ці прямокутники, очевидно, є символами богинь. (У 4 sph давні люди іноді вмщували богиню цієї сфери і Велику Богиню. В такому випадку символом богині 4 sph був пупець, а Великої Богині — груди. На цьому малюнку Велику Богиню розділено на свою малу трійку богинь).

Розглянемо множини знаків, зосереджені в цій верхній частині фігури (в 4 sph). Вище групи з 13 розміщено 12 знаків, ще вище — 14. З лівого боку в найнижчій групі 9, вище — 14 і найвище — 11. Самі собою ці множини не є сакральними, але в сумі вони дають: $13 + 12 + 14 + 9 + 14 + 11 = 73$ — сакральну множину, що позначає цикл Сонця. І всі групи знаків, що його позначають, розміщені в 4 sph, сфері Сонця (живота, життя). Якщо розглядати наявні групи знаків як доданки для складання інших множин (гадаю, що саме так їх і розглядали давні люди), то з них можна утворити багато сакральних множин: $24 = (11 + 13)$; $28 = (14 + 14)$; $32 = (9 + 11 + 12)$; $40 = (12 + 14 + 14)$; $48 = (9 + 11 + 14 + 14)$; $52 = (11 + 13 + 14 + 14)$.

На пластині, що походить з Сибіру (палеоліт), вигравіювано рибу (мал. 5).

Оскільки стихією риби є вода, то вона є символом 1 або 2 sph Космосу. Богиню 2 sph іноді позначали хвилястими лініями, що свідчить про її причетність до води. В тілі риби

Мал. 5

зображено лабіринт — символ 2 sph (підземля, вульва, Венера). З огляду на це, можна вважати, що риба в цьому випадку символізує саме другу сферу Космосу.

Знаки у вигляді кружечків утворюють множини: 5, 14, 32, 13. Множина 5, ймовірно, співвідноситься з 1 sph, множина 13 із 3 sph. З множин 14 і 32 і перша і друга однозначно належать до 2 sph. Множина 14, як зазначалось, ймовірно є віковою ознакою богині 2 sph, а 32 позначає цикл Венери. Остання множина утворена з двох сакральних множин — $24+8$. Характерно, що сума всіх кружечків $(5+14+13)+32=64$ (сакральна множина, яка фактично утворена з $32+32$).

На малюнку з Франції (12 тис. р. до н. е.), вигравіюваному на рогові оленя (мал. 6), ймовірно, передано семичленну структуру Космосу. Змія посередині малюнка — богиня 4 sph, голови-очі (ящерів) внизу — 2 sph, голови пташок вгорі (про пташок свідчать пір'їни з правого боку) — богиня 6 sph, а розмежувальні лінії і лінії знизу і згори — боги. Очі, які є символом богині 6 sph, за симетрією можуть зображатись і в сфері богині 2 sph.

Множинами знаків на малюнку є три ряди штрихів на образі змії та "очі". Підрахунок дає такі множини: нижніх штрихів — 20, верхніх — 21, середня лінія — 15 (жирні позначки) і 8 (звичайні). Округлих тваринок під змією (підземні ящери?) — 4, голів (і очей) птахів вгорі — п'ять (крайню ліву малу крапку, ймовірно, не брали до уваги).

Число 21, нанесене вгорі, корелюється

Мал. 6

з богинею 6 sph. 20 нижніх знаків в поєднанні з вісімкою із середнього ряду дають сакральне число 28. Чергову дію підказує кількість очей. Якщо їх 4 і 5, то слід шукати сакральне число 56. Справді: $21+20+15 = 56$. Помноживши 56 на 4 і 5, отримаємо цикл Венери і цикл вагітності. Цікаво і те, що сума всіх множин цього артефакта: $21+15+8+20+4+5=73$ — множина, що виражає цикл Сонця. (Із цих груп знаків як допоміжних можна отримати ще такі сакральні множини: $20+8+4=32$; $15+5+20=40$). Три знаки внизу з правого боку біля голови змії, очевидно, позначають цикл Меркурія. Місце їх розташування є додатковим аргументом на користь такої ідентифікації цих трьох знаків. Знаки читались з правого боку, за ходом Місяця, і першими були знаки Меркурія.

Отже, можна зробити деякі висновки щодо кореляції множин знаків зі сферами планет і Тіла Богині. На 1 sph (Меркурій) на артефактах палеоліту в двох випадках (мал. 2, 5) містились 5 знаків, по одному разу 11 (мал. 4) і 3 (мал. 6). На 2 sph двічі (мал. 2, 5) чітко фіксується, в інших випадках (мал. 1, 4, 6) простежується і виводиться множина з 32 знаків, яка співвідноситься із циклом Венери. На цій же сфері двічі (мал. 2, 3) спостерігається 28 знаків (цикл Місяця і жінки) і двічі (мал. 2 і 5) — 14, якими, ймовірно, позначали віковий (14) статус богині 2 sph. 3 sph чітко співвідноситься з множиною 13 знаків (мал. 2, 4, 5). Кореляція між цією сферою і множиною 13 є найбільш стійкою.

Множина з 73 знаків в одному випадку (мал. 2) перебуває в кореляції з 4 sph, у двох інших (мал. 4, 6) вона є сумою усіх наявних множин. Цикл вагітності (40 і 10 знаків) зображався на 4 sph (мал. 2, 3), в інших випадках він виводився за допомогою операцій додавання або множення. Множина з 21 знака в кореляції з 6 sph зафіксована двічі (мал. 3, 6).

Розглянуті приклади показують достатню вірогідність того, що множини на артефактах палеоліту і мезоліту стосуються сидеричних циклів Меркурія (3, 11, 17), Венери (32), 28-денного і річного (13) циклів Місяця, річного циклу Сонця (52, 73) та циклу вагітності (40). Множини 14, 21 і 56, ймовірно, символізують віковий статус богинь.

Є всі підстави вважати, що зазначені множини виконували певну сакральну функцію. Очевидно, що вони не є результатом здійснюваного кожного разу астрономічного спостереження, а є надбанням культури, що, за традицією, передавалось від покоління до покоління. Слід гадати, що ці множини були своєрідним образом (письмовою фіксацією) планет-богів. В епоху, коли не було писемності, множини знаків могли виконувати функцію слів, що фіксували значення планет-богів. Нанесення знаків цих богів на предмети, ймовірно, виконувало також функцію їх освячення.

Множини знаків на знаряддях праці трипільців. Множини знаків у вигляді різів часто спостерігаються на знаряддях праці. Традиція нанесення груп різів на знаряддя праці існувала вже в ранньому палеоліті. З огляду на те, як ретельно наносили ці знаки, можна зробити висновок, що їм надавали важливого значення.

Учені приділяють багато уваги дослідженню цих знаків, адже вони є чи не єдиним безпосереднім свідченням інтелекту людей раннього палеоліту. Під безпосереднім свідченням я розумію те, що ці знаки, подібно до письма, матеріалізують думки. Якщо ж припустити, що вони приховують не тільки інтелект, тобто оперування числами, а й елементи релігійних вірувань давніх людей, тоді значення цих знаків зростає. Однак, наскільки мені відомо, поки що не існує загальноприйнятої концепції їх тлумачення. Хоча деякі множини, як, наприклад, 280 шевронів на відомому мизинському браслеті, вдалось розгадати [див. 9], більшість із них залишається загадкою.

Аналіз кількісних знаків на знаряддях праці свідчить про те, що вони являють собою множини. Такий висновок можна зробити з того, що вони розміщені на одній лінії або мають інші ознаки єдності. Знаючи роль і місце сакральних множин у світогляді давніх людей, можна припустити, що вони можуть бути ключем до розв'язання проблеми множин знаків на знаряддях праці. Це припущення було перевірено в аналізі знаків на знаряддях праці трипільців. (Матеріал для дослідження почерпнутий мною з книги І. Зайця “Трипільська культура на Поділлі”). Завдання полягало

в тому, щоб показати, що множини знаків на знаряддях праці ідентичні множинам, що наявні на фігурках богинь та інших артефактах.

На жаль, поданий нижче аналіз має той недолік, що автор досліджував не самі знаряддя праці, а лише їх зображення, опубліковані в літературі. Це означає, що не охоплюються множини, нанесені на зворотному боці знаряддя, що є суттєвим недоліком, оскільки тільки всебічний аналіз усіх множин знаків на окремому знарядді може дати цілісну картину. Тому дослідження слід розглядати лише як перший етап проникнення в цю досить складну проблему. (Слід зазначити, що таке дослідження має і певну перевагу: ніхто не може звинуватити автора в тому, що він штучно підганяв множини під свою концепцію, оскільки вони брались в готовому вигляді з наявного матеріалу).

Аналіз множин знаків на ножеподібних пластинах зі скарбу періоду пізнього Трипільля з поселення Сандраки Хмільницького району Вінницької обл. (мал. 7) цікавий тим, що пластини залишились неушкодженими і, отже, інформація, що містилась на них, не зазнала змін.

Уже поверховий огляд цих пластин (застосовуючи запропоновану раніше концепцію структур Космосу) наводить на думку, що давні люди на знаряддях праці, як і на всіх інших своїх витворах, моделювали Космос (і Тіло Богині). Це означає, що в них міг бути верх (Небо — 5, 6, 7 sph) і низ (Земля — 1, 2, 3 sph). Так, ці ножеподібні пластини мають гострий і тупий (заокруглений) кінці.

Характерно, що на заокруглених кінцях деяких пластин знаками передано круговий рух. На одній з них можна навіть простежити умовні (у вигляді еліпсів) сфери. Очевидно, так передано Небо. На іншій пластині внизу, в загостреному кінці у фігурі, що нагадує ромб, міститься 11 знаків (11x8=88 — цикл Меркурія). Цикл цієї планети зображався найнижче. Ці дані підтверджують здогадку про моделювання Космосу на знаряддях праці.

Заслугує на увагу і той факт, що множини знаків зображені у вигляді ліній-гілок, що відходять від середньої лінії — умовного стовбура дерева. Небо, якщо пристати на таку інтерпретацію, постає як вершина де-

рева, а самі гілки мають напрям (спрямовані вгору під певним кутом), як це і властиво деревам. Тому верх і низ можна визначати і за напрямом гілок.

Розрізнення верху (Неба) і низу (Землі) знарядь праці важливе за інтерпретації множин, нанесених на них, адже давні люди відповідно до цього могли розмішувати множини (Космосу і Тіла Богині). Множини Меркурія і 2 sph могли міститися в нижній частині знарядь, інші (насамперед Сонця) — у верхній. І хоча на багатьох прикладах я переконався, що твердого правила тут не існує, але як тенденцію його можна взяти до відома.

Аналізуючи знаків на артефактах, слід також пам'ятати, що вони “читались” справа наліво і знизу вгору (за траєкторією руху Місяця на фоні зоряного неба). Тому визначення верху і низу знаряддя праці важливе і для “читання” знаків, розміщених на них.

Перш ніж перейти до аналізу кількісних знаків на окремих пластинах, розглянемо множини на пластині, що міститься з лівого боку на зображенні скарбу (мал. 7). Знаки, передані на ній, достатньо виразні, щоб можна було їх рахувати.

Про верх і низ Космосу може свідчити напрям “гілок” умовного дерева. Знаки згруповано в праву і ліву множини, які зосереджені навколо центральної лінії — умовного стовбура дерева. Кількість знаків (“гілочок”) з правого боку — 41. Цієї множини немає серед сакральних, хоча на мал. 4 вона фігурує як допоміжна для того, щоб разом з множиною 32 отримати множини 73. З лівого боку центральної лінії також містяться 32 знаки — множина, якою позначався цикл Венери. Отже, можна гадати, що множини 41 і 32 додавались для отримання сакральної множини 73. Багато прикладів показують, що лінія праці (умовний стовбур), яка з'єднує знаки, може означати операцію додавання.

Уважний аналіз множини з 41 знаків показує, що вона розпадається на підмножини: після 13 знаків знизу (рахунок знаків ішов знизу вгору!) з'являється пунктирна лінія, яка тягнеться вздовж 11 знаків. Вище залишається 17 знаків. Таким чином, множини 41 можна представити як суму множин $13+11+17$.

Усе це сакральні множини. Перша позначає річний цикл Місяця, дві останні — цикл Меркурія в різних кількісних виявах. Крім цього: $13+11=24$, а $11+17=28$. До того ж, три знаки внизу, що не з'єднані з осьюовою лінією, можна розглядати як ще одну множину Меркурія. На це вказує і трійка, і місце її розташування.

Отже, в такому простому, на перший погляд, “дереві” міститься цілий ряд сакральних множин — 3, 11, 13, 17, 24, 28, 32, 73. До того ж множина 73 є сумою, сукупністю усіх знаків. Якщо виходити з того, що Сонце (богиня 4 sph) є другим Я Великої Богині (Космосу), то можна сказати, що множина 73 втілює не просто цикл Сонця, а й цикли всіх планет, Космос, подібно до того як дерево життя є зменшеною копією світового дерева.

Очевидно, практика моделювання Космосу і циклів планет на деревах в народних рушниках сягає своїм корінням моделювання їх на знаряддях праці.

Розглянемо множини на окремих пластинах. На **пластині 1** (мал. 8) чітко простежується космічна вертикаль: верх (Небо) — дугоподібні знаки на ширшому кінці пластини, що, очевидно, моделюють рух планет, і низ — загострений кінець пластини. Вона підтверджується і напрямом гілок умовного дерева. Позначки групуються в три множини — праву і ліву відносно осі і окрему множину, що моделює Небо. В правій множині до товстої дуги — 53 знаки, і Небо складається з 15 знаків. Засновуючись на знанні про сакральні множини, можна припустити, що насправді права множина складається з 52 знаків (останній найвищий знак цієї множини відхиляється вгору від попереднього), а Небо — з 16 знаків. Ця множина співвідноситься з Небом і на деяких інших пластинах. Імовірно вона, як уже було сказано, означає двох богинь (двоє грудей Богині — дві вісімки) в одній сфері. В індійській символіці колесо з 16 спицями вважається Сонцем.

У верхній частині правої множини група знаків від'єднана від стовбура. Якщо рахувати від останнього, приєданого вгору, то всіх знаків включно з дугами буде 21. Ця множина заслуговує на особливу увагу, оскільки вона

стосується богині Неба і нанесена на тій частині пластини, яку було визначено як Небо.

Слід звернути увагу і на такий момент. В правій множині, якщо рахувати знизу (за правилом), знаки, що відповідають множинам 8, 11, 16, 28 і 40, виділяються (вони простягаються до краю пластини). Це вагомий аргумент на користь того, що знаки читались (і наносились) з правого боку, починаючи знизу (за рухом Місяця), а з лівого боку, ймовірно, йшли згори вниз. Ліва множина містить 73 знаки (їх кількість рахується однозначно!). У цій множині різним способом (довжиною палички, відстанню однієї від іншої) виділені множини 7, 11, 32, 40, 56.

Множини 73 і 52 цієї пластини позначають цикл Сонця. Множина 16 також, наймовірніше, стосується цього світила, хоча вона є, швидше, його міфологічним символом, ніж множиною циклу. Вона позначає дві вісімки богів (двоє грудей Богині), що корелювали зі сферою Сонця.

Отже, на цій пластині задіяні множини 73, 21, 52, 16, (дві останні не зовсім чітко визначені) і 8, 11, 28, 40 (з правого боку, чітко визначені) та 7, 11, 32, 40, 56 (з лівого боку, нечітко визначені).

На **пластині 2** (мал. 9) внизу окремо розміщена множина з 14 знаків. Нею, як було показано на зображеннях богині, іноді позначали богиню 2 sph. Вище цієї множини позначки діляться на дві групи: в правій розміщені 3 не з'єднані з осью лінійні знаки, в лівій — 5, при цьому два знаки з'єднані в один. Якщо врахувати, що сума їх становить 8, то не виключено, що в такий спосіб передано 7/8 (сімку, яка є водночас вісімкою). І, отже, ці два з'єднані знаки можуть читатися і як двійка, і як одиниця.

Не виключено, що таке близьке розташування множин 14 і 7/8 означає їх додавання. Якщо прийняти ці знаки за 7, то їх сума дасть сакральну множин 21.

Далі, в множині знаків з правого боку, що приєднані до осьової лінії, розміщено 41 знак, останній з яких вгорі дещо відособлений, не приєднаний до лінії. Можна вважати, що так передано множину 40 і допоміжну множину з 41 знака. Цю множину, як було показано

раніше, могли використовувати як доданок до множини 32, щоб отримати множину 73. Підрахунок чітких знаків (горизонтальних ліній) у верхньому овалі (умовній голові) дає множину 16. Малі палички з правого боку і вертикальні лінії, що їх перекреслюють (вони очевидно передають рух планет), важко ідентифікувати. Їх приблизно 16, в такому разі їх сума — 32. Знаючи попередні прецеденти поєднання множин 41 і 32, можна з деякою певністю вважати, що у верхньому овалі розміщені множини $16 + 16 = 32$.

Серед знаків множини 41, які приєднані до вертикальної лінії при рахуванні знизу, виділяються множини 8, 11, 14, 23, 30, 32, 39, з них більшість: 8, 11, 14, 32 — є сакральними.

Ліва множина нараховує 48 приєднаних до ліній знаків (включно з двома верхніми, що не приєднані). Якщо рахувати знаки цієї множини згори вниз, виділяються сакральні множини — 8, 11, 21. Щоправда, далі з невідомих мотивів виділені по порядку 25, 31, 33, 42, 45, які не є сакральними.

Нижче 48 знаків лівої множини розташовані 5 знаків, які можна вважати і як 4, оскільки 2 з'єднані знаки можна читати і як 1. Якщо додати 48 і 4, отримаємо 52 — множину, що позначає сонячний цикл.

Таким чином, чітко виділені на цій пластині множини — 14, 21, 41 (допоміжна), 16, 48, 52. Є підстави виділити також множини 32 і 73 ($32 + 41$). На осьовій лінії, якщо рахувати почергово, виділені множини 8 (двічі), 11 (двічі), 14, 32, 21. Однак на осьовій лінії є декілька виділених знаків, множини яких не включаються до розряду сакральних.

На **пластині 3** (мал. 10) права множина нараховує 68 знаків, які, за моєю класифікацією, не є сакральними, хоча спостерігаються часто. При русі знизу вгору серед виділених множин сакральними можна вважати 48 і 56. Ліва множина складається з приблизно 84 — 86 знаків (перша з них сакральна). Тут, рахуючи згори вниз, можна вирізнити сакральні множини — 17, 21, 32, хоча, крім них, виділені й інші (їх порівняно небагато).

У Небі дугами передано еліпсopodobний рух планет. Кількість дуг приблизно 16 (тут дотримуємось позначення Неба на поперед-

ніх пластинах). Загальна сума знаків — $168(170)+16=184(186)$ близька до половини днів року (183).

Отже, на цій пластині зазначені такі сакральні множини: основні — 84, 16 (і претендент на таку множину — 68), на бічних лініях — 48, 56, 17, 21.

Знаки на **пластині 4** (мал. 11) вгорі з правого боку без перерви переходять на лівий. Внизу також відсутній чіткий поділ. Ні права множина (104), ні ліва (115), ні їх сума (219) не належать до сакральних, хоча остання досить близька до циклу Венери (224). Однак в мене є сумнів, що люди, які так блискуче оперували множинами, могли припуститися помилки в п'ять знаків.

Розглядаючи пластини, я звернув увагу на те, що на деяких з них простежується поділ вертикалі Космосу на три частини — верху (голови Богині — Неба), низу (1—2—3 sph Богині — землі), і середньої частини Космосу (сфера життя, живота Богині). Цей поділ можна помітити на пластині № 2, а також і на цій пластині. Тут на деякій відстані від низу осьова лінія зміщується вліво (чим очевидно фіксується перший поділ), а вгорі біля чорної цятки на осьовій лінії простежується відокремлення умовної голови від тулуба, чим, очевидно, позначено другий поділ. (У деяких пластинах поділ знаків на три частини ще наочніший).

Якщо розглянути групування знаків у множини під кутом зору цього поділу, то отримаємо наступне. В нижній частині з обох боків осі їх кількість — 48 (за умови, якщо два поєднані знаки з правого боку зарахувати до цієї нижньої множини. В цьому випадку з правого боку множина 21, а зліва 27). В середній частині їх сума становить $75+66(65)=140$ — це половина циклу вагітності. І що прикметно, вони розташовані на умовному животі. На умовній голові розміщено 33 знаки, але якщо врахувати, що один із них означає вісь, то можна вважати, що їх 32 (цикл Венери). Думаю, що таке групування знаків свідчить на користь ідеї поділу вертикальної лінії на три частини.

Пластина 5 (мал. 12) чітко ділиться на нижню, середню і верхню частини. В нижній, як і в пластині 2, міститься 14 знаків, які

можна вважати сакральною множиною 2 sph. Кількість знаків у правій множині середньої частини — 64. Її можна розглядати як подвоєння множини 32. Вона трапляється досить часто і, ймовірно, є сакральною множиною. При рахуванні знизу вгору сакральні множини не виділені. Кількість позначок у лівій множині — 73.

Цікавим є зображення Неба у верхній частині пластини, яка відокремлена від середньої чорною смугою. Небо мовби поділене на дві сфери — верхню (ймовірно, зоряне небо) і нижню (планетні сфери). В нижній на небесному дереві з лівого боку, якщо не рахувати чорної смуги, що відділяє Небо від середньої частини, зображено вісім гілок, які, очевидно, передають вісім планетних сфер (7 планет і Богиня цих сфер). З правого боку гілки, можливо, демонструють круговий рух планет.

Знаки, що розміщені вище, очевидно, є дев'ятою сферою. Тут можуть бути знаки Зодіака. В такому випадку їх повинно бути 13. Або ж верхні дуги передають Велику і Малу Ведмедицю, на яких вказує вісь світового дерева.

У середній частині пластини вісь, до якої “прикріплені” знаки, чітко моделює дерево життя. Вона не йде у глиб 2 sph — множина 14 — і не простягається в небеса. Там своє відокремлене дерево.

Ця пластина дуже цікава в пізнавальному аспекті. Її основними множинами є 14, 64 і 73.

Пластина 6 (мал. 13) також поділяється на три частини. Внизу в ромбі розміщено 11 знаків, що позначають цикл Меркурія. Верхня частина позначена не так чітко. Тут у правій множині десятий знак зверху і протилежний йому шостий знак лівої множини відокремлюють $10+6=16$ знаків — множину Неба — від середніх (нижніх) множин.

Множина з правого боку складається з 73 знаків (без 10 знаків умовної голови вгорі). Ліва множина охоплює 93 — 96 знаків (без 6 знаків вгорі). Вона не є сакральною. Однак сума правої та лівої множин в цілому — $73+10+6+(93-96)$ дає множину 182 — 185, близьку до половини днів сонячного циклу.

Крім множин знаків на умовному стовбурі дерева, на цій пластині вгорі з правого боку розміщена множина, що містить 30 знаків.

Вона не є сакральною. Але сума всіх множин включно з нею близька до циклу Венери $(182—185)+11+30=(223—226)$. На жаль, знаки в нижній частині лівої множини “читаються” неоднозначно і це стає на заваді їх чіткішої ідентифікації.

На **пластині 7** (мал. 14) також можна простежити поділ знаків на три частини. Знизу до відгалуження гілки в правий бік представлено нижні сфери, із самого верху гілки дерева, що розміщені по колу, очевидно, моделюють небесні сфери.

Підрахунок і відповідно інтерпретація знаків наражаються на деякі труднощі, пов'язані з тим, що в кількох випадках знаки поєднуються. Тому можливі розбіжності (в межах одного знака) між порахованою кількістю знаків і сакральним числом.

Права множина знизу до відгалуження нараховує 73-74 знаки. На лінії, що відходить в правий бік, — 17 знаків. Оскільки сума їх ні в тому, ні в тому варіанті не дає сакральної множини, то слід припустити, що сакральними множинами були 73 і 17. Далі я пропоную такий поділ знаків. Від розгалуження з правого боку вгору відраховуємо 56 знаків. Останній знак цієї множини дещо відокремлений від наступного знака, який, на мою думку, стосується небесної сфери. Останні 8/9 знаків вгорі моделюють небесні сфери. Восьма сфера — сфера богині Неба — є умовною, тому два знаки з'єднані в один. Далі з лівого боку згори вниз до розгалуження приблизно 60 знаків, і знизу (умовні ноги) — 56. Якщо додати 60 і верхні 8/9, отримаємо сакральну множину 68. Сума знаків від правого розгалуження вгору через небо і донизу — $56 + 8/9 + 60 + 56 = 180$, а це половина циклу Сонця (360).

Окремо від цих множин з лівого боку розміщено 11 знаків, які можна однозначно ідентифікувати з циклом Меркурія. До речі, сума всіх знаків $(180+11+73+17=281)$ лише на одиницю більша за множину терміну вагітності.

Отже, можна з певністю стверджувати, що на цій пластині представлено сакральні множини 11, 56, 73, 17, з меншою певністю можна говорити про множини 8, 68, а також цикл вагітності й половину річного циклу.

На **пластині 8** (мал. 15) вертикальна лінія

Космосу визначається як напрямом “гілок”, так і вершиною дерева, що збігається із цим напрямом. Знаки утворюють три множини — праву, ліву і середню. У правій кількість знаків — 88 (89). Враховуючи невизначеність зі знаками внизу і вгорі, є всі підстави вважати, що їх кількість 88 (цикл Меркурія).

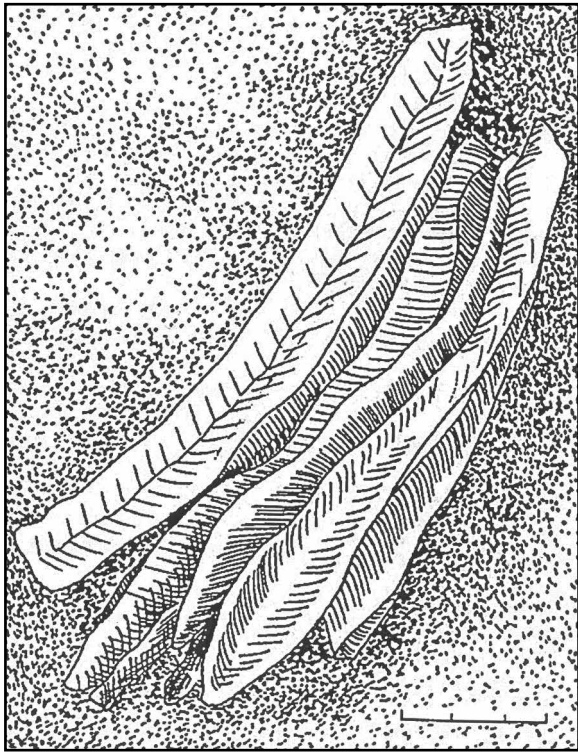
У лівій знаків 111 — 112. Це — половина циклу Венери $(112 \times 2 = 224)$.

Кількість знаків у середній групі 36-37. Ця множина, ймовірно, виконує функцію допоміжної. Звернемо увагу на те, що і права, і ліва множини поділяються на три групи знаків (небо, земля і сфера життя) відповідно до того, де між ними вклинюється середня множина. Групами правої множини (якщо йти знизу) є 20, 36 і 32. (Тут можливе утворення сакральних множин $20+32=52$ і $20+36=56$). Групами лівої є сакральні множини 32, 52 і 28. Крім цього — $52+32=84$. На жаль, поділ на малюнку не зовсім чіткий, і я не виключаю елементу довільності. Однак ця довільність, на мій погляд, нівелюється результатом. Нижня частина дерева утворює сакральну множину 48 $(20+28)$. На середній частині дерева на лівій гілці розташована множина 52, на правій — сума з середньої множини $(36—37)$ і 36 позначок правої множини, що дає 72/73. Характерно те, що 52 і 73 є множинами сонячного циклу і що вони розміщені на середині дерева (тобто фактично в 4 sph).

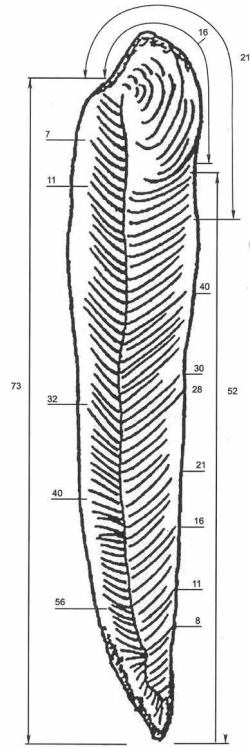
Верхня частина дерева складається з множин 32 і 32. Можливо, що вони додаються для утворення множини 64. Вона, як уже зазначалося, також входить до розряду сакральних. Отже, на цьому малюнку можна виокремити такі сакральні множини — 28, 32, 48, 52, 73, 84, 88 і, можливо, 112 і 64.

Те, що знаки на пластині моделюють Космос (і Тіло Богині) і що пластин у скарбі вісім, навело на думку, згідно з якою пластини представляють вісімку богів — пантеон трипільців. Очевидно, самі пластини є не скарбом, як вважав І. Засць, а святилищем давніх людей. Ця думка підсилюється місцем їх знаходження (під підлогою житла в суглинковому шарі).

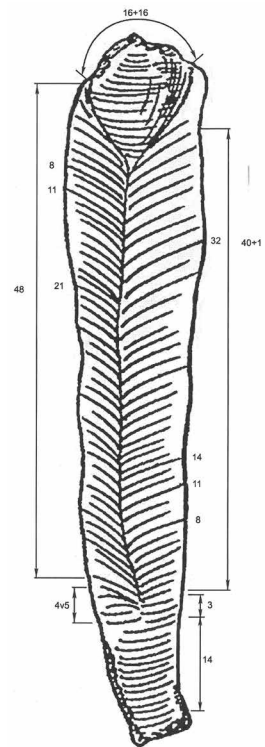
Той факт, що пластини вкупі лежали під підлогою житла, на мій погляд, свідчить, що вони відігравали культову роль. Археологи

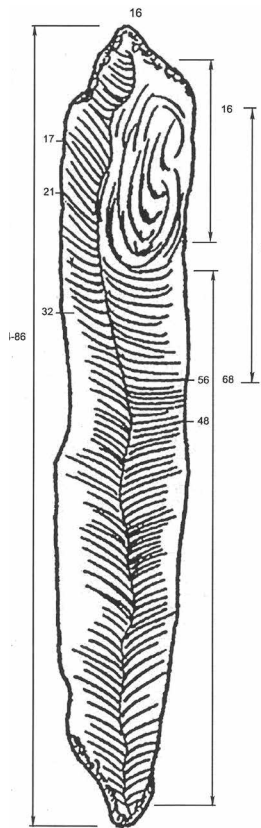
Мал. 7

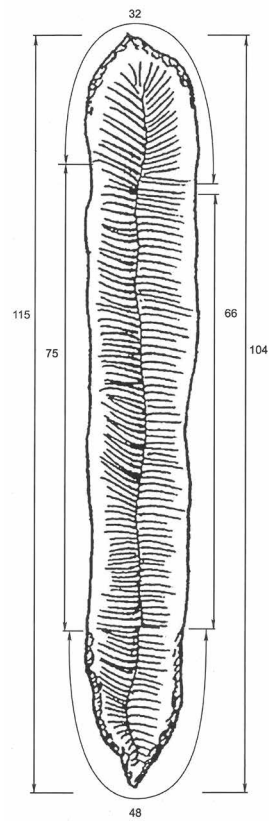
Мал. 8

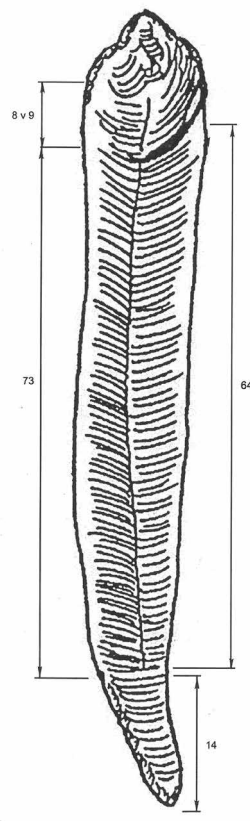
Мал. 9

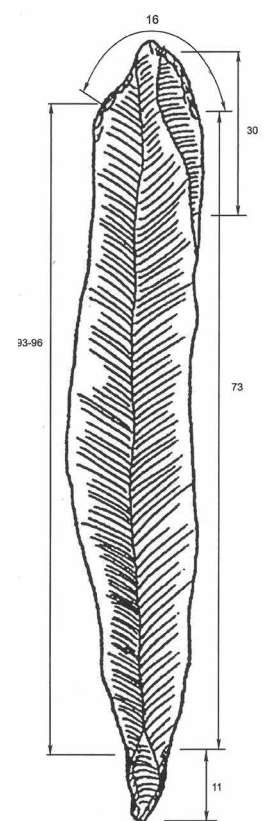
Мал. 10

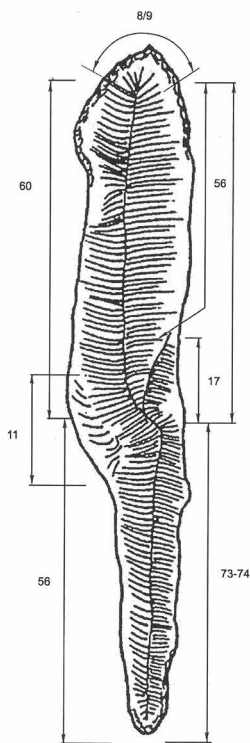
Мал. 11

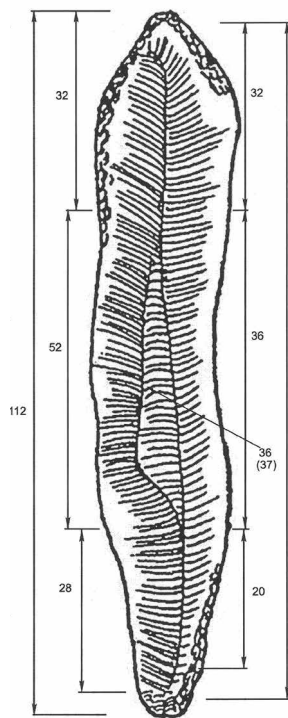
Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

під підлогою жител знаходили фігурки вісімки богів. У двокімнатній моделі святилища, відкритого в неолітичному селі в Zarkou поблизу Larisa у Фессалії (перша половина 5 тис. до н. е.) знайдено 8 антропоморфних фігурок, чотири з яких можна було ідентифікувати як богинь. М. Гімбутас у зв'язку із цим зазначає: “Модель є відтворенням двокімнатного святилища Старої Європи, яке складалось з олтарного і робочого приміщень. Вона була знайдена під підлогою і присвячена Богині Пташці з приводу закладання хати чи святилища” [9, 89].

Ситуація зі скарбом з поселення Сандраки аналогічна. Те, що вони моделюють богів, видно як з поділу деяких з них на три частини, так і з сакральних множин, що на них нанесені. Крім того, їх 8 і їх єдність чітко виражена тим, що вони знаходились разом, що вони склоти з одного нуклеуса. Цей факт для жерців також, мабуть, мав значення. Важливо і те, що в обох випадках артефакти знаходились під підлогою, що могло свідчити про їх посвячення закладенню житла.

Існує, однак, одна суттєва відмінність між

фігурками з Фессалії та ножеподібними пластинами із Сандрак. Стосовно фігурок, які, мабуть, втілювали богів-чоловіків, М. Гімбутас зазначає, що решта фігурок “погано збереглися, але очевидно належали до цієї ж категорії”. Дивно, що богині збереглися добре, а боги погано. Очевидно, їх недбаліше створювали, що виражало статус богів. На відміну від цього боги з сандрацького пантеону, який створений приблизно на 2 тис. років пізніше, не так суттєво відрізняються від богинь. І, що є принципово новим, на фігурках богів також моделюють Космос. Здається, раніше таке явище не спостерігалось. Чи не є це ознакою того, що в пізніх трипільців домінування культу богинь поступово слабшає і натомість посилюється роль богів?

Якщо погодитись із гіпотезою, згідно з якою 8 пластин з Сандраків є пантеоном давніх людей, то вони можуть мати неоціненне значення для дослідників. Вони, по-перше, представляють усіх богів (пантеон), а, по-друге, кожен з богів вісімки переданий за допомогою певної кількості сакральних множин. Це дає можливість порівнювати й ідентифікувати богів через пов'язані з ними множини.

При ідентифікації богів важливим є розмежування богинь і богів. Оскільки пантеон включає чотирьох богів і чотирьох богинь, то слід шукати ознаки, на основі яких їх можна було б розрізнити. При порівнянні пластин виділяються чотири (1, 2, 3, 5), на яких, за нашою гіпотезою, різним способом представлено рух планет по колу. На чотирьох інших пластинах вгорі зображені верхівки дерева. Оскільки на пластинах 2 і 5 першої четвірки внизу зображена множина 14, яка чітко прив'язується до богині 2 sph, є підстави вважати ці чотири пластини богинями. І, відповідно, пластини з деревом у верхівці — богами.

Ідентифікування кожної з богинь за допомогою аналізу сакральних множин доведеться відкласти, оскільки нам не відомі множини знаків на звороті пластин, які, судячи з усього, на них наявні. Однак деякі міркування можна висловити. Імовірно пластину (мал. 12) можна ідентифікувати з богинею 6 sph — богинею Неба. На таку думку наводить зображення

дерева з вісьмома гілками в небесній сфері. Крім цього, небесна сфера саме на цій пластині представлена найбільш змістовно. Якщо прийняти цю думку, то пластину на мал. 9 можна було б ідентифікувати з богинею 2 sph. Вони є симетрично розташованими богинями сімки, яких часто позначали однаково. У цьому випадку однаковість підкреслюється 14 знаками, що розташовані внизу цих пластин. Очевидно, дві інші пластини позначають Велику Богиню і богиню 4 sph.

Якщо ці вісім пластин позначають вісімку богів, то можна зробити висновок, що Космос могли моделювати не тільки на богинях, а й на богах. Поділ на три світи спостерігається, хоч не так виразно, і на пластинах з мал. 11, 12, 13, 14, що, ймовірно, позначали богів. Якщо трипільці почали моделювати Космос на богах, то це може свідчити, що вони були напередодні цієї революції, а, можливо, в її процесі.

Порівняння множин знаків, що містяться на образах Богині і Космосу з артефактів пізнього палеоліту, з множинами знаків на ножеподібних пластинах з поселення Сандраки показує, що вони здебільшого тотожні. Множини з 3, 11, 13, 14, 21, 28, 32, 40, 52, 56, 73 знаків, що містяться на образах

богинь, наявні і на пластинах. А це означає, що є підстави ідентифікувати ці множини з циклами планет і жінки.

За тим, що певні множини на пластинах з поселення Сандраки трапляються частіше за інших, можна визначати значущість певних богів — планет для давніх людей, їх, так би мовити, рейтинг.

Підрахунок основних множин і множин, що виокремлювались на лініях, показав, що найчастіше вживались множини Сонця, далі по спадній йшли Меркурій (?), Місяць, Венера і, ймовірно, Марс.

Висновок. Дослідження показало, що множини знаків на образах Богині, завдяки їх кореляції з певними сферами Космосу і циклами планет, можуть слугувати ключем для ідентифікації множин, нанесених на знаряддя праці первісних людей. Щодо природи цих множин, то можна зробити висновок, що вони не стосувалися реальної лічби часу, не слугували календарем, а були швидше назвами, іменами богів. За відсутності письма, множина знаків, що позначала цикл певного світила-бога, була його іменем. Нанесення цих множин на образи і знаряддя праці, очевидно, означало освячення цих речей.

Література:

1. Голан А. Миф и символ / А. Голан. — Москва: Русслит, 1994.
2. Засць І. Трипільська культура на Поділлі / І. Засць. — Вінниця, "Тезис", 2001.
3. Причепій Є. М. Семи- та восьмичленні структури первісної символіки і орнаментів / Є. М. Причепій // Культурологічна думка. — 2009. — №1.
4. Причепій Є. М. Семичленні структури Неба, Космосу і Тіла Богині в праміфі / Є. М. Причепій // Культурологічна думка. — 2010. — №2.
5. Причепій Є. М. Сакральні числа на артефактах Трипілья та орнаментах рушників Поділля / Є. М. Причепій // Культурологічна думка. — 2011. — № 3.
6. Причепій Є. М. Структури і сакральні числа архаїчної символіки та орнаментів / Є. М. Причепій // Аспекти морфології культури України: генезис, типологія. — Збірник наук. пр. — К.: Інститут культурології НАМ України, 2011.
7. Семенов В. Первобытное искусство / В. Семенов. — Санкт-Петербург, 2008.
8. Фролов Б. А. О чем рассказала сибирская мадонна. — М., 1981.
9. Gimbutas M. The Language of the Goddess / M. Gimbutas. — New York, Thames & Hudson Inc., 2001.

Ілюстрації подані за виданнями:

1. Мал. 1, 2, 3, 4, 6: Gimbutas M. The Language of the Goddess. — New York, Thames & Hudson Inc., 2001.
2. Мал. 5: Голан А. Миф и символ. — Москва, Русслит, 1994.
3. Мал. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15: Засць І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця: "Тезис", 2001.